

ВОБРАЗ БЕЛАРУСА ПРАЗ ПРЫЗМУ МАЛЫХ ЖАНРАЎ ФАЛЬКЛОРУ

Сярод духоўных набыткаў кожнага народа асабліваю каштоўнасць прадстаўляе фальклор. Пад гэтым тэрмінам мы разумеем цэлы комплекс элементаў, якія ў сукупнасці складаюць народнае мастацтва: вусна-паэтычная творчасць, музыка, танцы, тэатр і многае іншае. На працягу стагоддзяў фальклор не толькі жыў сярод сваіх стваральнікаў, але тонка і нават апэратыўна рэагаваў на змены любога роду ў самых разнастайных сферах чалавечага жыцця – палітычнай, сацыяльна-эканамічнай, культурнай, псіхалагічнай. Таму фальклор са значнай доляй упэўненасці можна параўнаць з летапісам народа, які назапашвае і захоўвае вопыт гэтага народа, перадае яго з пакалення ў пакаленне [3, 4]. Народны вопыт у фальклоры ўвабраў у сябе не толькі разуменне беларусамі навакольнага свету, сацыяльнай рэчаіснасці, стасункаў з тымі этнічнымі групамі, што пражывалі поруч, але, безумоўна, разуменне сябе, свайго месца ў гэтым свеце. Таму фальклор з’яўляецца асобай крыніцай для вывучэння спецыфічных рыс беларусаў як самастойнага і самабытнага этнаса, асэнсавання вобраза *беларуса* ў цэлым. З’яўляючыся непасрэдным сведкам існавання беларускага народа на працягу стагоддзяў, часам фальклор можа даць не адразу бачную, але больш цікавую інфармацыю, чым, напрыклад, статыстыка. Народны жа вопыт і назіранні, дзякуючы сувязі паміж пакаленнямі і традыцыйнасці фальклору, здольныя перадаць самае яркае і выбітнае ў характарыстыцы беларусаў.

Сярод шматлікіх жанраў беларускага фальклору значную ролю ў асэнсаванні вобраза *беларуса* адыгралі павучальныя і мудрыя сваёй маральна-практычнай філасофіяй прыказкі, прымаўкі, выслоўі [16, 13]. Па-першае, гэта звязана з тым, што, з’яўляючыся самымі кароткімі па форме, ў той жа час яны найбольш трапна перадаюць інфармацыю. Па-другое, у адрозненне, напрыклад, ад легенд і казак, ім не ўласцівы элементы фантастыкі, паколькі яны грунтуюцца на сінтэзаванні рэальных з’яў, тыпізацыі канкрэтных фактаў з жыцця грамадства [16, 13]. Асноўнай крыніцай іх узнікнення былі разнастайныя жыццёвыя назіранні, гістарычныя сітуацыі, рысы характару людзей. Прычым падобныя назіранні часцей за ўсё вяліся на аснове антыноміі *мы – яны, свае – чужыя*. Мяжой ў дадзенай антытэзе маглі быць роднасныя сувязі, сацыяльная няроўнасць, знешнія характарыстыкі: «*Чужое сваім не заві*» [12, 437], «*Свой сухар смачней чужых пірагоў*» [12, 443], «*Не садзіся ў чужыя плот, а хоць у крапіву, да ў сваю*» [12, 444]. У народнай культуры адносіны да прадстаўнікоў іншых этнасаў вельмі часта вызначаюцца праз паняцце этнацэнтрызму, калі *свае* традыцыі, *свая* рэлігія, *свае* звычаі і *свая* мова ўспрымаюцца як адзіна сапраўдныя і правільныя: «*Свой свайму паняволі брат*», «*Свой хоць над*

вадою патрасець, але ж у ваду не ўнясець», «Род, племя блізка, а свой род бліжэй» [7, 139].

Такім чынам, кожны народ, у тым ліку беларусы, імкнецца асэнсаваць сябе, сваё месца ў гісторыі і культуры. Відавочна, што ўсялякае аб'яднанне супрацьпастаўляе, а ўсялякае супрацьпастаўленне аб'ядноўвае [8, 3]. Адсюль намалюваць для сябе партрэт *чужога* – суседа, іншаземца ці іншаверца – гэта і значыць асэнсаваць сябе, сваю ўнікальнасць і адметнасць. Але адначасова *чужы* таксама малюваў для сябе партрэт беларуса, якога ён імкнуўся надзяліць як сапраўды ўласцівымі яму рысамі, так і такімі якасцямі, што толькі аддалена адпавядалі або ўвогуле не былі характэрны для беларусаў. Таму перш чым звярнуцца да здабыткаў фалькларыстычнай спадчыны, варта акрэсліць той вобраз беларуса, які стварылі для сябе нашыя суседзі, а таксама прадстаўнікі тых этнічных груп, што пражывалі на працягу стагоддзяў у беларускім этнічным асяродку. Згодна іх уяўленням і назіранням, вобраз беларуса можна акрэсліць наступным чынам: лаяльны і памяркоўны, замучаны і цёмны, жыве без пэўнай мэты, нічым не цікавіцца, наўрад ці зможа падмануць, а сам на падман паддасца лёгка. Найбольш яскрава гэты вобраз, адчасткі перабольшаны і стэрыатыпізаваны, быў раскрыты класікам рускай паэзіі М. Някрасавым ў яго вершы «Железная дорога». Вось некалькі радкоў з яго:

*...Видишь, стоит, изможден лихорадкою,
Высокорослый больной белорус:
Губы бескровные, веки упавшие,
Язвы на тощих руках,
Вечно в воде по колено стоявшие
Ноги опухли; колтун в волосах;
Ямою грудь, что на заступ старательно
Изо дня в день налегала весь век...
Не разогнул свою спину горбатую
Он и теперь еще: тупо молчит
И механически ржавой лопатою
Мерзлую землю долбит! [10, 113]*

Рускі паэт быў не адзіны, хто ўбачыў *беларуса* такім, адначасова выказваючы павагу і жаль да яго цяжкай долі. Насупраць, некаторыя выказвалі свае думкі і навешвалі ярлыкі на беларусаў з агідай і высакамернасцю. А ці ўяўляў сябе такім сам *беларус*? Магчыма, яго асабістае самаўспрыманне больш яскрава раскрывае вобраз, дае больш грунтоўную характарыстыку. Для гэтага і неабходна звярнуцца да вопыту фалькларыстычных здабыткаў – прымавак, прыказак і выслоўяў. У іх беларусы надзялялі сябе іншымі якасцямі, якія часцей за ўсё адрозніваюцца ад знешніх характарыстык, а час ад часу пераклікаюцца з імі. Сярод іх варта адзначыць наступныя:

- *Працавітасць, павага да працы*. Сапраўды, беларусы з пашанай адносіліся да працы, лічачы яе асноўнай крыніцай свайго існавання і сямейнага дабрабыту: «*Без працы не есць калачы*», «*Калі гаспадар скачэць,*

пэўне, статак плачэць»[15, 245], *«Праца не паганіць чалавека, а корміць, поіць і вучыць»*, *«Без працы не есці пірагоў»* [9, 20]. Пры гэтым традыцыйным заняткам на беларускай зямлі заўсёды лічылася земляробства: *«Паміраць збірайся, а жыта сей»*, *«Хто зямлі дае, таму і зямля дае»* [9, 16-17]. Менавіта працавітасць і пашана да зямлі з'яўляліся адным з найбольш важных крытэрыяў, праз які беларусы ладзілі свае стасункі з *іншародцамі*. Адсюль спецыфічная, адрозная ад земляробства дзейнасць цыганоў (крадзеж коней, варажба) і яўрэяў (карчмарства, ліхварства, гандаль) таксама набывалі для беларусаў знакавую форму. Пры гэтым цяжкасць працы ўспрымалася беларусамі не як кара Божая, мэтанакіраваная дзеянні знешніх сіл, ці як доля абмежаваных і цёмных людзей. Наадварот, беларус ганарыўся тым, што ён працягвае справу сваіх дзядоў і прадзедаў, якія таксама пралівалі пот і кроў ў сваёй нялёгкай працы на зямлі. Сутнасць адзначанага яскрава раскрываецца ў наступных трапных беларускіх парэміях: *«Як рабілі нашы дзяды, так і нам трэба ўступіць у іх сляды»* [6, 135], *«Крываваы наш грош»* [6, 65]. Лічачы сябе людзьмі працы, часта нялёгкай, беларусы адначасова асуджалі тых, хто не жыў з працы, гультайнічаў. Так, пра цыганоў на гэты конт адзначалі наступнае: *«Цыган да месяца: дарма ў Бога хлеб ясі – свеціш, а не грэеш»* [7, 337]. Беларусы верылі, што ў выніку такога бестурботнага і лёгкага жыцця цыгане і жывуць адпаведна – бедна, без павагі з боку людзей: *«Цыганскае вяселле абыдзеца без марцыпанаў»* [1, 168]. А ўсіх, хто працаваў на зямлі, беларусы адразу адносілі да катэгорыі *сваіх*. Напрыклад, да сваіх часам маглі аднесці рускіх, украінацаў. Пры гэтым зазначалі: *«Хто арэ, хто барануе – усіх бог параўнуе»* [6, 122].

- Адсюль і *любоў да роднага краю*. Не хацеў беларус жыць у іншым месцы, нягледзячы на цяжкія ўмовы свайго жыцця, на нялёгкую долю. Тут жылі яго продкі, тут будзе жыць і ён, выконваючы заповіт прашчураў: *«Лепей у сваіх людзях з голаду ўмерці, ніж у чужых людзях золата збіраць»* [11, 288], *«У родным краю, як у раю»* [11, 287], *«Лепш гніць у магіле, чым жыць у чужыне»* [11, 291]. Таму Бацькаўшчына і праца земляроба, па меркаваннях беларуса, гэта не цяжкая ноша, крыж і асуджанасць лёса, а павага да продкаў, іх заповіт.

- *Адкрытасць*, але ў тых выпадках, калі і да беларуса ставіліся з пашанай: *«Душа мая не крывая, яна ўсё прымае»* [7, 337]. Нахабства і знявагу беларусы маглі і не дараваць: магчыма, не адразу, а сваю незадаволенасць, нярэдка занадтую гордасць праявіць беларусы былі таксама здольныя. Гаварылі так: *«Мая натура, як у таго тура; мае сардэнька за ўшэ весяленька»* [6, 69], *«Свае будзем, калі не наб'емся»* [7, 337], *«Шмаруй мужыка салам, а ён дзэгцем смярдзіць»* [15, 149].

- *Кемлівасць, розум*. Сябе беларусы лічылі людзьмі разумнымі, здатнымі да разумовай дзейнасці: *«Не жыві дабром, а жыві ўмом»*, *«Які розум, такі толк»* [12, 232], *«Без розуму горш, чым без здароўя»* [12, 237]. Наўрад ці яны адчувалі сябе безгалосай скацінай, якая не здольная зрабіць выбар і абмяжоўвалася толькі тым, што даюць: *«Мне ўсё роўна: ці белы хлеб, ці чорны: белы – шчэй луччай»* [6, 151].

- *Хітрасць*. Бытавала і бытуе меркаванне аб тым, што беларус настолькі просты, адкрыты і бясхітрасны, што падмануць яго прасцей простага. Ды і самі беларусы адзначалі нявартасць гэтай рысы характару ў людзей: «*Хітрасцю доўга не нажывеш*» [16, 318], «*Не круці вельмі - перакруціш*» [16, 319]. Асуджалі беларусы гэтую рысу і сярод прадстаўнікоў іншых этнічных груп. Напрыклад, пра яўрэяў беларусы гаварылі як пра асоб дастаткова ненадзейных, якія імкнуцца выключна да асабістых выгод: «*Рупь – не деньги, а жид – не брат*» [1, 216], «*Як бог да Шлемкі, гэтак і Шлемка да Бога*» [1, 126]. Яшчэ з большай доляй упэўненасці беларусы характарызувалі яўрэяў як людзей ліслівых: «*Ходзіць жыдок ходарэм перад панам Хведарам*» [1, 217].

Пры гэтым сябе беларусы ўспрымалі як хітрых людзей, не грэбавалі хітрасцю, маглі падмануць дзеля ўласнай карысці: «*Бог шчырых любіць, ды шчасця ім не дае*» [12, 311], «*Не ўкраўшы, не лгаўшы, жыць трудна*» [12, 315], «*Не прыкрыўшы, не прылгаўшы, не будзеш багаты*» [1, 217]. Аднак, у адрозненне ад чужых, якія не карысталіся хітрасцю ўдала і адмыслова, сваю хітрасць беларусы ўспрымалі як заснаваную, перш за ўсё, на ўласным розуме: «*На хітрасць дай бог мудрасць*» [12, 320].

- Разам з добрай працай любілі беларусы і выпіць. Казалі пра сябе так: «*Мы не панскія духі, не баімся сівухі*» [6, 151], «*Пашукаем ўказу, каб напіцца па другому разу*» [6, 154], «*Пі, не порах, не разарве*» [6, 155].

Такім чынам, у сваёй фальклорнай спадчыне беларус прадстаўляў сябе як чалавека працавітага, паважаючага сваю Радзіму, разумнага, досыць хітрага, здольнага схлусіць дзе патрэбна, незабітага, гордага, з норавам, які як аддана працуе, гэтак жа шчыра можа адпачываць. Адпаведна малыя фальклорныя жанры з'яўляюцца спецыфічнай гістарычнай крыніцай, якая можа даць каштоўную інфармацыю па многіх, здавалася б, ужо цалкам вывучаных пытаннях, у тым ліку па самаатаасамліванню беларусаў. Адначасова гэтыя жанры валодаюць агульнай асаблівасцю: не маюць канкрэтнага адрасата. Дадзеная асаблівасць забяспечвае прыказкам, прымаўкам, выслоўям шырокае поле ўжывання. Варта адзначыць яшчэ адну акалічнасць: малыя фальклорныя жанры адначасова складаная, даволі спецыфічная крыніца па акрэсленай праблеме. Гэта звязана з дастаткова тонкай і не заўсёды бачнай мяжой паміж катэгорыямі *свой – чужы*. Так, напрыклад, беларус-селянін адносіў паноў-беларусаў да катэгорыі і *чужых / сваіх*. Згодна з прынцыпам паходжання і агульнага гістарычнага мінулага пан быў *сваім*, згодна з сацыяльным палажэннем і заняткамі – *чужым*: «*Бог высока, пан далёка*» [15, 244], «*Бі, пан заплаціць*» [6, 144], «*Пан наш, а мы панскія*» [6, 244]. Апошняя прыказка патрабуе асаблівай увагі. Яна вельмі часта ўжывалася з двайным сэнсам. Паны лічылі мужыка, яго працу – крыніцу багацця і ўсю ўласнасць сваёю. Мужык, у сваю чаргу, панскую маёмасць ацэньваў як агульную ўласнасць. Украсці ў пана, паводле яго разумення, не грэх: «*гэта ж наша праца*» [6, 315].

Падобная амбівалентасць, перакрываючы сэнсаў датычыцца і такіх катэгорый, як *каталік – праваслаўны* (прычым і той, і той беларусы),

земляроб – не земляроб. Таму такія выпадкі патрабуюць асаблівай увагі і больш шчыльнага вывучэння.

У цэлым паходжанне, этнічнае развіццё і спецыфіка беларускага народа – праблемы дастаткова складаныя і надзвычай важныя. Каб зразумець беларускі народ, трэба ведаць яго вытокі, карані. Не менш важна раскрыць і зразумець, як жа самі беларусы сябе ўспрымаюць, якімі рысамі і ўласцівасцямі яны надзялілі і надзяляюць членаў свайго этнасу.

ЛІТАРАТУРА

1. *Аксамітаў, А. С.* Прыказкі і прымаўкі: Глумачальны слоўнік беларускіх прыказак і прымавак / А. С. Аксамітаў. – Мінск, 2000.
2. Беларуская міфалогія / склад. І. Клімковіч. – Мінск, 2004.
3. Беларускі фальклор: у 2 т. Т. 1: А – К / рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск, 2005.
4. Беларусы: у 13 т. Т. 4: Вытокі і этнічнае развіццё / рэдкал.: В. К. Бандарчык [і інш.]. – Мінск, 2001.
5. *Белова, О. В.* Этнокультурныя стереотыпы в славянской народной традиции / О. В. Белова. – Москва, 2005.
6. Выслоўі / рэдкал. А. С. Фядосік [і інш.]. – Мінск, 1979.
7. 3 вечнага: зборнік фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў Случчыны / Міністэрства культуры БССР, Рэспубліканскі навукова-метадычны цэнтр культуры; [збіральнік Р. В. Родчанка]. Выд. 2-е, дапоўненае. – Мінск, 1990.
8. Межкультурны диалог: Лекции по проблемам межкультурного и межкультурного взаимодействия / М. Ю. Мартынова, В. А. Тишков, Н. М. Лебедева; под ред. М. Ю. Мартыновой. – М., 2003.
9. *Мудрасць жыцця* / А. І. Гурскі. – Мінск, 2007.
10. *Некрасов, Н. А.* Стихотворения и поэмы / Н. А. Некрасов. – Москва, 1993.
11. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. Кн. 1 / рэдкал. А. С. Фядосік [і інш.]. – Мінск, 1976.
12. Прыказкі і прымаўкі: у 2 кн. Кн. 2 / рэдкал. А. С. Фядосік [і інш.]. – Мінск, 1976.
13. Славянская мифология / ред. В. Я. Петрухин [Ин-т славяноведения и балканистики Рос. АН]. – М., 1995.
14. *Терешкович, П. В.* Этническая история Беларуси XIX – начала XX в. / П. В. Терешкович. – Мн.: БГУ, 2004. – 221 с.
15. Фальклор у запісах Я. Чачота і братаў Тышкевічаў / рэдкал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.). – Мінск, 1997.
16. *Янкоўскі, Ф. М.* Беларускія народныя прыказкі і прымаўкі / Ф. М. Янкоўскі. – Мінск, 1957.